

NASİHAT-NÂME LİTERATÜRÜNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ’NİN SOSYO-EKONOMİK SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Harun ŞAHİN*

Öz

Bu çalışma nasihat-nâme yazarlarının Osmanlı devlet ve toplum yapısında meydana gelen gelişmeler konusundaki görüşlerini incelemektedir. Nasihat-nâme yazarlarına göre Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik problemlerinin çözümünde hazine yönetimine önem verilmelidir. Hazine gelirlerini arttırmak için tasarruf tedbirleri uygulanmalı, tarımsal üretimin önündeki engeller kaldırılmalı ve vergi gelirlerini arttırıcı politikalar izlenmelidir. Ekonomide paraya önem verilerek fiyat istikrarı sağlanmalı, gelir adaletsizliği kaldırılmalı ve tımar sistemi korunmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Islahat, Nasihat-nâme, Siyaset-nâme, Tımar.

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF THE OTTOMAN EMPIRE AND SOLUTION OFFERS ACCORDING TO THE LITERATURE ON NASİHAT-NÂME

Asbtract

This study analyzes the opinions of the nasihat-nâme writers on the developments in the governmental and social structure of the Ottoman Empire. According to nasihat-nâme writers, importance should be attached to treasury management in solving socio-economic problems of the Ottoman Empire. In order to increase treasury incomes, it is required to implement savings measures, eliminate agricultural production barriers and pursue policies for increasing tax revenues. Price stability should be ensured by placing emphasis on money in economy, inequality of income should be removed and tımar system should be protected.

Key Words: Reform, Nasihat-nâme, Siyaset-nâme, Tımar

1. Giriş

16. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı ekonomisi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemden sonra meydana gelen iç ve dış gelişmeler Osmanlı klasik düzenin çöküşünün habercisi niteliğindedir. İktisadi askeri, demografik ve siyasi alanda yaşanan olumsuz gelişmeler ekonomide mali bunalım şeklinde kendini göstermiştir (Mardin, 1985:618).

* Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, harunsahin1@gmail.com

16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ülkede nüfus artışıyla birlikte, dış dünyanın etkisiyle ortaya çıkan fiyat artışları, savaşlarda ateşli silahların önem kazanması, toprak rejiminde ve diğer alanlarda ortaya çıkan temel ekonomik nedenlerden dolayı Osmanlı klasik düzeni çözülme ve değişim sürecine girmiştir. Bu uzun dönemli gelişmeler devlet ve toplum yapısını derinden etkilemiştir. Bu nedenle Osmanlı nasihat-nâme yazarları, meydana gelen sorunların önüne geçebilmek için raporlar hazırlayarak çözüm teklifleri sunmuşlardır.

Çalışmamızda nasihat literatüründe Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik sorunları ve çözüm yolları konusuna geçmeden önce, dünya ekonomik dengelerinin Osmanlı Devleti aleyhine nasıl değiştiğini ve Islahat Layihaları'nın ortaya çıkışını açıklamaya çalışacağız.

2. Osmanlı Devleti'nde Islahat İhtiyacının Duyulması

16. yüzyıl, Osmanlı tarihçileri tarafından klasik dönem olarak isimlendirilmiştir. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti, eski dünyanın en büyük devletlerinden biri durumuna gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda artık doğal sınırlarına ulaştığı, siyasi ve coğrafi engellerle karşı karşıya kaldığı konusunda genel bir düşünce vardır. Bu dönemden itibaren Osmanlı, hem denizde hem de karada oldukça güçlü rakiplerle yüz yüze gelmiştir. Batıda Habsburglar, doğuda ise İran Platosu ve Safeviler vardı. Afrika'da sınırlar çöle dayanırken, kuzeyde Ruslar, Hint Okyanusu'nda ise Portekizler bulunmaktaydı. Osmanlı sınırlarının bu durumu Osmanlı için hayati önem arz eden fetihlerin son bulacağı sinyallerini vermekteydi (Lewis, 1974:24 vd).

16. yüzyıl, Avrupa'da iktisadi genişleme ve canlılığın başlayarak yaygınlık kazandığı bir dönem olmuştur. Teknik gelişmelerin etkisiyle Portekiz ve İspanyollar deniz-aşırı keşiflerle büyük ekonomik avantajlar sağlamışlardı. Yeni Dünya'nın keşfiyle Amerikan altın ve gümüşleri Avrupa kıtasına akmaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa'nın hemen her bölgesinde nüfusla birlikte üretim artışları olmuş, uzak mesafeli ticaret yaygınlık kazanmış ve paranın kullanım oranı artmıştır. Yüzyılın son çeyreğinde batı ve doğu havzalarında tüm Akdeniz yöresi, bu köklü eğilimlerin etkisi altında kalmıştır. Avrupalıların yeni yerleri keşfetmeleri, tüm Dünya açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Amerika Kıtası'nın bulunması ve Portekizlerin Ümit Burnu'nu dolaşarak Hint Deniz Yolu'na ulaşmaları, büyük bir değişimin habercisi niteliğindedir. (Pamuk, 1993:88).

16. yüzyılda Osman Devleti, Avrupa ve Asya arasında kara ve deniz yoluyla yapılan transit ticaretin bir aracı olarak önemli bir pozisyona sahipti. Hint Okyanusu'nda Portekizlerin güçlenmesiyle bu bölgede zorlu bir mücadele dönemi başlamıştır. Öncelikle Memlûklular ile Portekizler arasında, Kızıldeniz ve Hürmüz Boğazı gibi stratejik yerler için savaşlar yapılmıştır. Aynı mücadele daha sonraki dönemlerde Osmanlılarla Portekizler arasında devam etmiştir (Orhonlu, 1974:5).

Mısır stratejik konumundan dolayı Osmanlılar tarafından fethedilmişti. Mısır'ın fethi için önemli ekonomik nedenler bulunmaktaydı. Mısır'dan gelen mallar Anadolu ve İstanbul'un, saray ve ordunun yaşesinde önemli bir yere sahipti. Mısır'dan gelecek vergiler önemli bir gelir kaynağı oluşturacak ve Asya ile Avrupa arasındaki deniz ticaret yolları üzerinde önemli bir avantaj elde edilebilecekti. Mısır'ın fethinden sonra Selman Reis Hint Okyanusu'ndaki mücadele konusunda önemli bir rapor hazırlamıştır. Hint Okyanusu'na açılmanın ve orada Portekizlerle mücadele etmenin ülkeye sağlayacağı ekonomik kazancın önemine dikkat çekmiştir (Pamuk, 1993:71).

16. yüzyılın sonlarına doğru ticaret yolları mücadelesinde önemli değişiklikler ortaya çıktı. İspanyollar Portekiz’i ele geçirdikten sonra Hint Okyanusu’nda Osmanlılarla karşı karşıya geldiler. Kızıldeniz ve Hint Okyanusu’nda devam eden hâkimiyet mücadelesini ise Hollandalılar ile İngilizler kazanmıştır. Akdeniz üzerinden yapılan doğu ticareti İngiliz ve Hollandalıların Hint Okyanusu’nu kesin olarak ele geçirmelerinden itibaren çökmüştür. Coğrafi keşiflerin Akdeniz ticaretini tamamen çöküntüye uğratması, ancak 17. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçekleşmiştir (Öz, 1997:18 vd).

16. yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Devleti için kolay ve hızlı gelişme dönemi artık sona ermişti. Bu dönemde savaş teknolojisinde önemli gelişmeler oluyordu. Avrupa’da savaş stratejisine uygun yenilikler yapılmaktaydı. Aylıklı ve disiplinli ordular önem kazanmıştı. Savaş sanayi gelişmiş, savaşların finansmanında yeni yöntemler kullanmaya başlanmıştı. (Lewis, 1974:30). Oysa Osmanlı ordusu ok, yay ve kılıçla donatılmış ve zırh kullanan sipahilerden oluşmaktaydı. Bu geleneksel ordu ancak 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar etkili olabilmiştir. Ortaya çıkan bir takım gelişmeler ise asıl orduyu oluşturan sipahilerin bir kenara itilmesine neden olmuştur. Artık sürekli devletten maaş alan ve sipahilerden daha disiplinli ve organizeli teknik donanıma sahip merkez ordularına ihtiyaç duyulmuştur. Geleneksel orduya alternatif olarak oluşturulan ulufeli ordular devlete pahalıya mal olmuştur. (Pamuk, 1993:103).

Osmanlı Ordusu’nun Cermen piyadeleriyle mücadele edebilmesi için yeni savaş teknolojilerine ve çağın teknik donanımına sahip askerlere büyük ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü sipahiler savaşlarda etkili olamamışlardı. Bu nedenle Kanuni devrinden itibaren ulufeli yeniçerilerin sayısında hızlı bir artışa gidildi. Yeniçeri Ocağı bu dönemde güçlenmeye başladı (Öz, 1997:43).

Ülkede nüfus artışının etkisiyle çiftbozanlık hızla yaygınlaş, köylerini terk eden gençlerin oluşturduğu sekban-sarıca (levend) grupları sosyal ve idari düzeni tehdit eder duruma gelmişti. Merkezi yönetim kapıkulu sipahilerini tüfek eğitiminde yetersiz görünce, savaşta sekban ve sarıcalar da kullanılmaya başlandı. Yönetimin bu politikasıyla sekban ve sarıcalar eyaletlerde merkezi yönetimin denetimini zorlaştıran önemli bir güç durumuna geldiler. Böylelikle sipahiler tamamen arka plana itilmişlerdir (Öz, 1997:44).

Osmanlı ordusunun yapısında ortaya çıkan bu değişiklikler aynı zamanda mali yapıda da bir takım olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Ücretli askerlerin önem kazanması ve yaygınlaşması hazine gelirlerinin de artışını gerekli kılıyordu. Gelirleri arttırma gereği böylelikle daha iyi anlaşılmıştır. Tımar düzeni içerisinde oluşturulan dirliklerin vergi gelirleri sipahilerin elinde bulunduğu sürece, merkezi hazineden sürekli maaş alan merkez ordusunu beslemede güçlük çekiliyordu. Bu düşünce, Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturan tımar düzeninin yıkılıp yerine farklı bir sistemin konulmasındaki temel nedenlerden biri olmuştur. (Pamuk, 1993:103).

Osmanlı yönetimi ortaya çıkan ekonomik zorluklardan dolayı İltizam Sistemi’ne yönelmişti. Bu sistem 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkede yaygınlaştırıldı. Gelir kaynaklarına ek olarak önceleri savaş dönemlerinde toplanan avarız vergisi oranları arttırılarak yıllık toplanmaya başlandı. Ancak, mültezimlerin açgözlülüğü ve reâyanın vergi yükünün artması ülkede toplumsal problemlerin derinleşmesine yol açtı. Devletten yeterli ücret alamayan ve savaş dönemlerinde terhis edilmek zorunda bırakılan sekban ve sarıca birlikleri de eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında Anadolu’da ortaya çıkan Celâli İsyânları’nın bastırılmasında bu birlikler

önemli rol almıştır. Bazen tımarlı sipahilerin de Celalilere katıldığı görülmekteydi. Osmanlı köylüsü bir taraftan devlete vergi verirken, diğer taraftan da bu eşkiya gruplarını beslemek zorunda kalıyorlardı (Akdağ, 1995:16).

16. yüzyılda Akdeniz Havzası'nı ve Osmanlı Devleti'ni sarsan olaylardan biri de Fiyat Devrimi olarak adlandırılmaktadır. Fiyat Devrimi'nden Osmanlı ekonomisi de olumsuz yönde etkilenmiştir. Eski Dünya'da ortaya çıkan büyük fiyat artışlarının nedenlerini şöyle sıralayabiliriz. Birincisi; Amerika Kıtası'nın keşfinden sonra İspanya'ya oradan da Avrupa ve Asya'ya büyük miktarlarda altın ve gümüşün akmasıdır. Değerli madenlerin yayıldığı devletler altın ve gümüşü para yapımında kullanarak genel fiyat seviyesinin artmasına neden olmuşlardır. İkinci olarak; Asya ve Avrupa devletleri mali bunalıma sürüklenmiş ve bütçe açıklarını kapatılabilmek için para basarak emisyon hacmini genişletmek zorunda kalmışlardır. Emisyonla piyasada bollaşan para enflasyona neden olmuştur. Diğer bir açıklama ise şöyle: 16. Yüzyıl boyunca Avrupa çok hızlı nüfus artışına sahne olmuştur. Tarımsal yapılar nüfus artışı karşısında aynı esnekliği gösterememiş, tarımsal ürün artışı nüfus artışının gerisinde kalmıştır. Bu durumda tarımsal ürüne talep artışı ürün fiyatlarını arttırırken, arazi ve toprak kiralarında da yükselmeye neden olmuştur (Pamuk, 1993:90 vd).

Bu dönemde Avrupalı tüccarlar Osmanlı ile ticaretlerinde hammaddelere daha yüksek fiyat vererek satın almaya ve Batı'ya göndermeye başlamışlardır. Batı'da biriken altın ve gümüşler dış ticaret yoluyla Doğu'ya akmaya başlamıştır. Doğu'da altın ve gümüş oranında görülen bu artış Akdeniz ülkelerinde 1570'lerden sonra genel fiyat artışı olarak kendini göstermiştir. Ancak, Osmanlı ülkesinde ortaya çıkan genel fiyat artışını yalnızca Batı'dan gelen altın ve gümüş miktarıyla açıklamak yanlış olacaktır. Çünkü bu dönemde nüfus artışı gibi genel eğilimler de bulunmaktaydı. Ortaya çıkan fiyat yükselmeleri sonucu Osmanlı parasında istikrarsızlıklar ortaya çıkmaya başladı. Çünkü piyasada gümüş miktarının altına oranla bollaşması dengesizliklere neden olmuştur. Paralar arasında ortaya çıkan bu dengesizlikleri gidermek amacıyla resmen paraya müdahale etmiştir. Müdahale sonucunda fiyatlar daha da artış göstermiş, karaborsacılık yaygınlaşmış ulufeli askerlerde isyan eder duruma gelmiştir. Ulufelerde yapılan artışlar ise merkez hazinesinde bunalımlara yol açıyordu (Barkan, 1970:565 vd; Pamuk, 1993:90; Lewis, 1974:29).

3. Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik Sorunları ve Çözüm Önerileri

Hükümdarlara ve devlet yöneticilerine yol göstermek amacıyla projeler sunulması, Asya'da kurulan İslam devletlerinden Osmanlı'ya geçen önemli bir gelenektir. İslam dünyasında siyaset-nâme türü çalışmaların yaygınlık kazanması İbni Mukaffa'nın Pehlevice eserleri ve Kelile ile Dimne'nin Arapça'ya tercüme edilmesiyle başlamıştır. Siyaset-nâmelerin Asya'da yaygınlaşmasının İranlıların *ain-nâme* ve *andarz-nâme* denilen eski kitaplarından kaynaklandığı da ileri sürülmektedir (Öz, 1997:14).

Osmanlı için bir dönüm noktası olan 16. yüzyılın son çeyreğinde, siyaset-nâme ve nasihat-nâme türünde bir takım eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Nasihat-nâmeler, siyaset-nâme ve ahlak kitaplarının dışında tutulmaktadır. Çünkü ıslahat amacıyla hazırlanan ve bu döneme özgü olan layiha ve risalelerde devlet ve topluma ait problemler ele alınmıştır. Bununla birlikte siyaset-nâme, nasihat-nâme ve ahlak türündeki eserlerin temel aldığı kaynaklar ve dayanaklar benzerlik göstermektedir. Siyaset-nâmeler, ıslahat layiha ve risalelerinden farklı olarak soyut konuları inceleme konu yaparken, ıslahat layihaları ise toplum ve devlet yapısında ortaya çıkan özel durumlara cevap arama niteliğindedir (Levend, 1962:17).

Tanzimat öncesinde hazırlanan layiha ve risaleleri iki kısma ayırabiliriz. Birinci kısım layihalar tamamen gelenekçi düşünceye dayanmaktadır. İkinci kısım layihalarda ise, geleneksel düşüncenin yanı sıra, modern yaklaşımlar da bulunmaktadır. III. Selim ile birlikte 18. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan değişmelere paralel olarak hazırlanan layihaların niteliğinde öncekilere göre farklılıklar vardır (Öz, 1997:19). Gelenekçi ıslahat layihaları şöyle sıralayabiliriz (Öz, 1997:54 vd): Nushatü's Selatin, Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem, Hırzû'l-Müluk, Habnâme, Kitab-i Müstetab, Koçi Beğ Risalesi, Veliyüddin Telhisleri, Kanun-nâme-i Sultani li Aziz Efendi, Kemankeş Kara Mustafa Paşa Layihası, Kitabı Mesalihi'l-Müslimin ve Menafi'i'l-Müminin, Düstürü'l-Amel li-İslahi'l-Halel, Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman, Nesayihü'l Vüzera ve'l-Ümera.

Çalışmamızda Asafnâme, Nushatü's Selâtin, Nesayihü'l Vüzera ve'l-Ümera ve Koçi Beğ Risalesi'ni inceleyerek, yazarların Osmanlı devlet ve toplum düzeniyle ilgili tespit ettiği sorunları ve çözüm önerilerini kısaca açıklamaya çalışacağız.

Lütfi Paşa'nın Asafnâme'si Osmanlı'da siyasetname geleneğine örnek verilebilecek önemli eserlerden biridir. Asafnâme, siyasetname geleneğine uygun olarak hazırlanmış olması nedeniyle bir ıslahat layihası olarak kabul edilmemekle birlikte klasik dönem Osmanlı ekonomik düşüncesini yansıtan önemli bir eserdir. Asafnâme dört bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler; vezir-i azam ile padişah münasebetleri, tedbir-i sefer, tedbir-i hazine ve tedbir-i reâyadır. Lütfi Paşa'nın eserinde tespit ettiği sorunları ve çözüm önerilerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Vezir-i azam ve diğer vezirler her konuda padişaha yol gösterici olmalı ve onu korumaya çalışmalıdırlar Devlet erkanı için rüşvet devleti yıkıma götüren ilacı bulunmayan bir hastalıktır (Lütfi Paşa, 1326:11 vd). Tedbir-i hazine yani hazinenin düzene sokulması ve yönetimi konusu çok önemlidir. Çünkü devlet hazine ile ayakta durur. Sultan Süleyman Han zamanında devletin gelir ve gider dengesi sağlanmış durumdaydı. Devletin harcamalarının hazineden karşılanmadığı durumlarda, giderler diğer merkezlerden gelen yardımlarla karşılanırdı. Bu nedenle hazine gelirlerinin giderlerden fazla olması için gereken yapılmalıdır. Bunu sağlamak için ücretli memur sayısı belli bir düzeyde tutulmalıdır. Memurlardan emekliye ayrılanlara hazineden maaş bağlanması doğru bir uygulama değildir. Söz konusu gider kalemi başka kaynaklarla karşılanmalıdır. (Kütükoğlu, 1991:94 vd). Reâyanın savaş dolayısıyla işini terk etmesi ve çiftçi kesimin başka mesleklere yönelmesinin önüne geçilmelidir. Reâyanın zirai üretimi bırakarak farklı alanlara kayması tarımsal üretimin düşmesine ve sorunların derinleşmesine neden olacaktır. Toplumda refah ve huzurun sağlanması ve devamı buna bağlıdır (Lütfi Paşa, 1326:18).

Bir devletin ayakta durabilmesi güçlü bir ekonomi ile mümkündür. Böyle bir ekonomi için uzun bir süre devlet giderlerini rahatlıkla karşılayabilecek bir hazine bulunmalıdır. Piyasada paranın oynadığı rol de önemlidir. Paranın değeri sürekli korunarak fiyat istikrarı sağlanmalıdır. Ayarı bozuk paralar tedavülden kaldırılmalıdır.

Eserde diğer önemli bir düşünce; ekonomide sürekli olarak üretime devam edecek ve savaş vb. olumsuz etkilerden uzak kalabilecek bir üretici sınıf bulunmalıdır. Üretim için engel oluşturabilecek olumsuz sosyal ve ekonomik şartlar ortadan kaldırılmalıdır. Ayrıca ekonomik gücün korunabilmesi için devletin bütün birimlerinde tasarruf tedbirleri uygulanmalıdır.

Diğer bir gelenekçi ıslahat layihası Gelibolulu Mustafa Ali'nin Nushatü's-Selâtin adlı eseridir. Gelibolulu Nushatü's-Selâtin'in yanı sıra Fusulü'l-Hal Ve'l-Akd ile Mevaidü'n-

Nefais adlı eserlerinde de Osmanlı devletinin karış kaşıya kaldığı sorunları ele almıştır. Ancak Gelibolulu bu eserlerinde daha çok soyut açıklamalarla yetinmiştir. Gelibolulu Nushatu's-Selâtin'de devlet düzeninin gevşemeye başladığına parmak basarak, güncel ekonomik ve sosyal sorunlara pratik çözüm teklifleri sunmaktadır. Yazar devlet ve toplumun farklı alanlarında meydana gelen çözülmeyi kanun kavramı çerçevesinde tahlil etmektedir. Kanun-ı kadime her alanda uyulmasının gerekliliğini vurgulamaktadır (Öz, 1997:19 vd). Yazarın bu konudaki görüşlerini şöyle özetleyebiliriz:

Adaleti sağlanması, mansıpların ehil olanlara verilmesi, padişahın gelişen olayları yakından izlemesi, narh konusuna önem verilmesi ve toplumda fakir kesimin ezilmesinin önüne geçilmesi konuları devletin temel görevleri arasındadır. Devlet yöneticiliklerine atamada liyakat esası getirilmelidir. Olumsuzlukların en önemli nedeni ehliyetsiz, görevin gerektirdiği niteliğe sahip olmayan kişilerin yönetici olarak atanmasıdır. Gelibolulu ortaya çıkan olumsuz yeni gelişmeleri bid'at olarak nitelendirmektedir. Bid'atlarla mücadele için çözüm tekliflerini sıralamaktadır.

Ona göre, Osmanlı ilmiye zümresinde kadim düzen bozulmaya yüz tutmuştur. Oysa ulema devletin ve dinin ülkedeki dayanağı durumundadır. Bu zümrenin gevşemesi geniş halk tabakasına kötü örnek olacaktır. Hazine kaynakları zorunlu olmadıkça kullanılmalıdır. Toplumda gelirin adil dağılımı sağlanmalıdır. Bunun için padişah tımarların hak edenlere verilmesi için elinden geleni yapmalıdır. Aksi halde devam eden olumsuz gelişmeler sipahi sınıfının dolayısıyla da tımar rejiminin çökmesine sebep olacaktır. Toprak düzeninde görülen yolsuzlukların önüne geçebilmek için bir dizi yeni kanunlar çıkartılmalıdır.

Konumuz açısından eserde işlediği narh ve sikke konuları daha fazla önem taşımaktadır. Gelibolulu, sekiz kısma ayırdığı bid'atların altıncısında sikke ahvaline şöyle temas ediyor: Hükümetlerin hâkimiyetlerinin iki önemli simgesi vardır. Bunlardan birinci hutbe okutmak, ikincisi ise kendi adına para bastırmaktır. Sikke bastırmak hutbe okutmaktan daha önemlidir. Çünkü bu devirde piyasada züyuf akçe çoğalmıştır. İnsanlar arasındaki fonksiyonu bakımından sikke önem kazanmıştır. Bu nedenle sultanın sikke konusuna gereken önemi vermesi gerekir. Sikke politikası daha önceki padişahlar döneminde yürütüldüğü biçimde uygulanmalıdır (Öz, 1997:54 vd).

Gelibolulu, kendi zamanında narh uygulamasının şer'iliği konusunda yapılan eleştirileri dikkate almayarak, narhın ekonomik yapı için vazgeçilmez olduğu inancındadır. Ona göre, devlet tarafından fiyat tespiti yapılmadığı takdirde mallar piyasada satıcının istediği seviyede oluşacaktır. Bu durumda satıcılar, tüketiciler aleyhine oluşan fahiş fiyatlarla meşru olmayan kazanç sağlamış olacaklardır. Gelibolulu düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:” ... Her kişi istediği gibi alır satar, helal akçesine hem tamahla öldürücü zehir durumundaki haramı katar. Narh umur-ı cüz'i değil, umur-ı külliyedir. Eğer padişah ve sadrazamlar ufak bir mesele gibi görüp narha gereken ehemmiyeti vermezlerse... Herkes malını dilediği fiyattan satar. Ancak bu kazanç hiçbir şekilde helal kazanç sayılmaz. Gelibolulu ayrıca Kühü'l Ahbar'da narh konusunda şunları söylemektedir: “Tüccarlar ve pazar halkı ise narhe riayet etmeyup bir akçalık nesneyi beşe satmaya başlaması...” (Sayar, 1986:71 vd).

Gelenekçi ıslahat yazarları arasında en güçlü isimlerinden biri Koçi Bey'dir. IV. Murat ve Sultan I. İbrahim zamanında yaşamış 17. yüzyılın önemli bürokrat- aydınlarından biri olduğu anlaşılan Koçi Bey, muasırları gibi Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalımın farkına varmıştır. Kötü gelişmelerin önüne geçilebilmesi için yöneticilerin olayların iç yüzünü öğrenmesi ve uyarılması gerektiğine inanmıştır. Bu amaçla bir risale değil telhislerden oluşan

birden fazla risale kaleme almıştır. Koçi Bey devlet düzenindeki ihtilalleri Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar uzatmaktadır. Osmanlı kadim yapısındaki çözülmeyi yalnız devlet yapısında değil, aynı zamanda iktisadi hayatta ve toplumun bünyesinde de gözlemlemiştir.

Koçi Bey Risalesi daha önce hazırlanan ıslahata dair eserlerle karşılaştırıldığında olayları ele alışı ve sunduğu çözüm önerileri bakımından daha fazla ilgi çekmiştir. Çünkü Koçi Bey 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalımlara çare olabilecek etkili çözüm önerileri sunmuştur. Devlet ve toplum yapısındaki hastalıklara sunduğu reçete soyut değil, somut niteliktedir.

Koçi Bey esirinde meydana gelen çözümlenin ve değişimin nedenleri şöyle dile getirmektedir: “*Memleket ve millet düzeninin ve dinin ve devlet kaidelerinin pekiştirilmesinin çaresi, sağlam Muhammed şeriatına bağlanmaktadır. Sonra âlemlerin Rabbi'nin bir emaneti olan reâya ve berâyanın meseleleriyle meşgul olup, bilgisine göre hareket eden dini bilginleri ve gaza yolunda canını feda eden mücahid gazileri haklarında padişah hazretlerinin lütufları meydana gelip, her sınıfın iyiliği çok olanlarına riyaset ve şerirlerine hakaretler reva görüle...*” (Koçi Bey, 1972:1 vd).

Koçi Bey'in görüşlerini şu cümlelerle özetleyebiliriz: Geçmişte (Kanuni döneminde) hazine işlerine ve para muamelelerine önem verilirdi. Bundan dolayı İslam memleketleri mamur olmuştur. Geçmiş dönemlerde reâya kısmından ve çarşı halkından ulufeli hizmetkârlar istihdam edilmezdi. Reâya ve berâya önceleri vergi mükellefi olmalarından dolayı hazineye önemli bir katkı sağlamaktaydılar. Oysa reâyanın bir kısmının devlet hizmetine girmesi tahsil edilen vergi gelirlerini düşürmüştür.

Geçmişte Beylik ve Beylerbeyliği gibi memuriyetler, sahasında ehliyetli kişilere tevzi olunurdu. Mansıplar verilirken rüşvetten söz edilemezdi. Bu sayede beylerin desteğiyle savaşlarda başarılar kazanılmıştır. Savaşlardaki başarının altında zeamet ve tımar erbabının da önemi büyüktür. Bunlar Osmanlı Orduları'nın en güçlü ekibiydi. Zeamet ve tımarlar daha çok sipahi oğlu ve kuloğlu olanlara verilirdi. Çünkü sipahi ve kul çocukları zeamet ve tımarlar için daha uygundur. Bu sınıftan başka ulufeli kul taifelerinin seçiminde ve göreve atanmasında geleneklere uygun hareket edilirdi. Bu kesimin maaşlarında artış yapılmadığı gibi ulufelilerin sayıları sınırlı tutulmuştur. Tımarlıların dirliklerinde kesintiye gidilirken, ulufeli askerlerin sayısı zamanla arttırılmıştır. Devlet hazinesi bu gelişmeler sonucunda zarara uğramıştır.

Toplumda yaygınlık kazanan ahlaki çözümler zeamet ve tımar erbabının önemini yitirmesinden ileri gelmektedir. Zeamet ve tımarlar ehline verilmediği gibi usule aykırı olarak merkezden verilmeye başlanmıştır. Geçmişte tımar ve zeamet sahipleri, İslam topraklarında sancak ve eyaletlerin temel unsurlarındandı. Şimdi ise bu kulların çoğu hizmetli veya kiracı durumuna düşmüştür. III. Murat zamanında 36 000 civarında olan ulufeli asker mevcudu, IV. Murat zamanında 92 000'i geçmiştir. Ulufeli kul sayısındaki büyük artış hazineye büyük yük getirmiştir.

1534 yılına kadar fakir reâya kesiminden tahsil edilen vergi miktarı düşük belirlenmişti. Ulufeli asker sayısı bu döneme kadar fazla artış göstermediğinden, hazine üzerinde ciddi baskı oluşturmamıştır. Şimdi ise geçmiş dönemlerin aksine reâyadan toplanan vergiler katlanarak artmıştır. Vergilerdeki artışın nedeni ulufeli askerler sayısındaki artıştan kaynaklanmıştır. Tahsil edilen vergiler asker ulufelerini ancak karşılayabilmektedir. Oysa devlet gücünü ordudan almaktadır. Ordunun gücü ile hazine gelirleri arasında doğru orantı bulunmaktadır. Hazine gelirlerinin temel kaynağı köylü ve çiftçi kesimden tahsil edilen

vergilerdir. Reâyanın vergi sorumluluğunu aksatmadan yerine getirebilmesi için vergiler makul bir seviyeye indirilerek adaletin gözetilmesi gerekmektedir.

Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e sunduğu diğer bir risalede kısaca şu noktalar üzerinde durulmaktadır (Koçi Bey, 1972:66 vd): Bir devletin en öncelikli meselesi hazine yönetimidir. Osmanlı hazinesinin gelirleri Harac ve Mukataa Defterine' kaydedilmektedir. Bu defterler Sır Kâtibi unvanıyla bilinen memurlar tarafından korunmaktadır. Harem-i Hümayun'da ne kadar görevli memur bulunduğu ve bunların kaçının ulufeli olduğu padişah tarafından bilinmelidir. Ulufelilerin tespitinde orta yol izlenmelidir. Ayrıca Harem memurları Harem'e giren malların tüketiminde tutumlu davranmalıdır.

Tedavülde bulunan sikkeler konusu oldukça önemlidir. Yöneticiler para idaresi ile daha yakından ilgilenilmelidir. Piyasada muamele gören Osmanlı paralarının ayarı bozulmuş, bu durum toplumda istikrarsızlığa ve adaletsizliğe neden olmuştur. Para değerindeki düşmeden dolayı toplumun bütün kesimleri fakirleşmiştir. Darphanelerin fonksiyonlarını tam anlamıyla yerine getirebilmesi için, para basma faaliyetleri düzene sokulmalıdır. Piyasada işlem gören para ayarında meydana gelen istikrarsızlık, reâya ve kul kesiminde hoşnutsuzluğa neden olmaktadır. Çiftçi sınıfından tahsil edilen vergilerin düzeyi de oldukça yüksektir. Alınan vergilerin miktarı düşürülmeli, reâya rahatlatılmalıdır. Reâya padişahın hazinesi durumundadır. Reâyanın güçlü olması, devlet hazinesini güçlendirecektir.

18. yüzyılın birinci çeyreğinde kaleme telif edilen Nesayihu'l-Vüzera Ve'l-Ümera, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın eseridir. Yaşamı boyunca önemli devlet yöneticiliklerinde bulunan Mehmet Paşa, eserini Lale Devri'nden kısa bir süre önce kaleme almıştır. Eserin telif edildiği yıllar, 18. Yüzyılın başına rastlamaktadır. Aynı dönemde Osmanlı orduları II. Viyana Kuşatması'nı gerçekleştirmiştir. Viyana Kuşatması'nın ardından meydana gelen gelişmeler, gelecekle ilgili olumlu sinyaller vermemekteydi. Çünkü 17. yüzyılın başlarından itibaren savaşlardaki fetihlerin yerini yenilgiler ve toprak kayıpları almıştır. Bu yıllardan itibaren Osmanlı bürokrat ve aydınları kalemlerine sarılarak padişahı uyarmaya çalışmışlardır. Bu maksatla bir dizi eser telif etmişlerdir.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa dönemine gelindiğinde ıslahat konusundaki düşünceler, geçmiş dönemlerin kanun-ı kadimci yaklaşımlarından farklı bir yöne kaymıştır. Artık Batı'nın örnek alınması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte gelenekçi düşünce ağırlığını büyük ölçüde korumaktadır. Vezirlere ve idarecilere nasihatler anlamına gelen Nesayihu'l-Vüzera Ve'l-Ümera, adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı vezirleri ve idarecileri için kaleme alınmış bir el kitabı niteliğindedir. Mehmet Paşa eserini başta Asafnâme olmak üzere birçok kaynaktan yararlanarak hazırlamıştır. Eser dokuz bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlere bir mukaddime ve iki zeyl ilave edilmiştir (Öz, 1997:29 vd). Eserde ele alınan konuları kısaca özetlemeye çalışalım:

Osmanlı toplumunda servet biriktirmek ve hazine sahibi olmak düşüncesi yerleşmeye başlamıştır. Başta devlet büyükleri "en-nakdü hayrün" düşüncesinden kurtulmalıdırlar. Bu dönem vezirlere, önce devirlere göre daha fazla toprak tahsis edilmektedir. Yöneticiler bu eğilimlerden kurtularak, kendilerine verilen sorumlulukları yerine getirmeye gayret çalışmalıdırlar Vezir-i azamlar, devlet gücünü kullanarak reâyayı sömürmemelidir. Adaletsiz uygulamalar sonucu hazineye giren servetin devlete zararı olacaktır. Devlet memurlukları gelişi güzel dağıtılmamalı, defterlerde önceden kayıtlı dirlik sahipleri dışındakilere tımar ve malikâne tahsis edilmemelidir. Serhad Ağalıkları Dizdarlıklar ve Alay Beylikleri usule uygun verilmelidir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992:14 vd).

Mehmet Paşa para, narh ve üretim konusundaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmektedir: “*Ve sikke ahvaline dahi ihtimam olunub darbhanede kat’ olunan meskuk akçenin ayar ve dirhemi kahice yoklanub ve sarraf ve etmekçilerde kalp ve kırkık akçe olmamak üzere tekıyyüd-i tam lazımdır. Ve es’ar hususu yalnız kudat ve muhtesibe havale ile geçilmeye; her hâkime lazımdır ki ahval-i âleme müteallik cüziyyatı herbar yoklanub ve nerh-ı ruziye gereği gibi mukayyed ola. Ve her nesneyi değer bahası ile sattıra. Zira narh ahvali umur-ı külliyyeden iken cüzidir deyu padişahlar ve vüzerâ mukayyed olmadığı takdirce mücerred şehrin kadısı icra idemez. Emr-i siyaset kendüye müteallik olmamağla ol tarike giremez. Bu surette her kişi istediği gibi alur, satar. Mal-i helaline tama-i haram ile zehr-i mar katar*” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992:30).

Üretime elverişli topraklar kesinlikle atıl bırakılmamalıdır. Bu alanlar çiftçiler tarafından üretime açılmalıdır. Bir ülkenin zenginliği zirai üretime bağlıdır. Üretimde ortaya çıkan azalışlar üretici kesimin gelirini ve sağladığı avantajları etkiyecektir. Bu durum halkın hoşnutsuzluğuna ve hazine gelirlerinin azalmasına neden olacaktır. Hatta ülkede felaketler zincirinin meydana gelmesi için ortam oluşturacaktır (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992:56).

Mehmet Paşa defterdarın sorumlulukları üzerinde önemle durmakta ve bu konuda yol göstermektedir: “*...Defterdarlığa müteallik olan umur-i cumhurda mezayi-i cemile zuhuruna dikkat ve irâd-ı hazine izdiyadına ve mesarîfin takliline ihtimam eylemek gerekdir. Ancak mesarîfin takliline ihtimam yalnız defterdarlarına sa’y-ü tekayyüdiyle olmaz. Bizzat padişah-ı âlem penah hazretlerinin himmeti müllükaneleri ve sadrıazam hazretlerinin hüsn-i tedbiri inzımamına muhtacdır. Vezir-i azam defterdarlara her halde ianet ve arz-u i’lamına müsaade ve dikkat itmeleri vücuh ile hazinenin tevfir ve teksirine sebeptir. Ve miriye müteallik olan umur için hazine defterleri görülüp nef’ü darri muayene olunmadıkça açıktan ferman verilmeyüp defterdarların i’lamına havale olunmak lazımdır. Ve bazı mukâtaat iltizam ile verilmekten emaneten mu’temidün aleyh müstakim kimesnelere tefeviz olunmak münasibdir*” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992:71).

Mehmet Paşa, eserinde hazine gelir ve giderleri konusundaki tavsiyeleri tekrarlayarak konunun önemine şu cümlelerle vurgu yapmaktadır: “*Ve daima taklil-i mesarîf ve teksir-i irâd-ı hazineye sa’y-ü ihtimam olunub beyhude mahallere sarf ve istihlakinden begayet hazer lazımdır*”. Önceki devirlerde de hazineye gelir akışında nispeten azalma olmuştur. Buna rağmen memur ücretleri zamanında ödenebilmiş ve devlet gelirleri giderleri karşılayabilmiştir. Hazine fazlasıyla bakiye verebiliyordu. Şimdi ise geçmişte olduğu gibi hazine gelirlerinin arttırılabilmesi için her vatandaşın sorumluluğunun bilincinde olması, devletini koruyarak gözetmesi ve yürekte çalışması gerekmektedir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992:72 vd).

4. Sonuç

İslam’ın ilk devirlerinden itibaren hükümdarlara ve devlet yöneticilerine yol göstermek amacıyla siyaset-nâmeler yazılması geleneği, İslam devletlerinden Osmanlı’ya geçen önemli bir mirastır. Osmanlılarda 16. yüzyılın sonlarında siyaset-nâme geleneğine uygun olarak nasihat-nâme eserleri ortaya çıkmıştır. Nasihat-nâmeler, temel aldığı kaynaklar bakımından siyaset-nâme ve ahlak kitaplarıyla benzerlik göstermektedir. Siyaset-nâmeler, soyut konuları üzerinde dururken, nasihat-nâmelere devlet ve toplumla ilgili pratik meseleler ele alınmıştır.

Çalışmamızda Lütfi Paşa, Gelibolulu Mustafa Ali, Koçi Bey ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya ait islahat layihalarını incelenerek, Osmanlı devlet ve toplum düzeninde ortaya çıkan sorunları ve çözüm önerilerini kısaca anlatmaya çalıştık. Islahat-nâme yazarlarının olayları doğrudan gözlemleyerek tespit ettikleri sosyo-ekonomik sorunları ve çözüm önerilerini şöyle özetleyebiliriz:

Devleti ayakta tutan ve devamlılığını sağlayan dinamiklerden biri hazine yönetimidir. Geçmişte olduğu gibi yöneticiler hazinede gelir-gider dengesi sağlanmaya çalışılmalıdır. Hazine yönetiminde devlet gelirlerinin giderlerden fazla olmasına dikkat edilmeli, zorunlu olmadıkça hazine kaynakları kullanılmamalıdır. Bunu sağlamak için ücretli memur sayısı belli bir düzeyde tutulmalı ve emekli ücret ödemeleri hazineden karşılanmamalıdır. Reâyanın toprağını terk ederek başka mesleklere yönelmesi önlenmelidir. Çünkü bu durum tarımsal üretimin düşmesine vergi gelirlerinin azalmasına, hazinenin zayıflamasına ve ekonomik sorunların derinleşmesine neden olacaktır.

Piyasada paranın oynadığı rol oldukça önemlidir. Paranın değeri sürekli korunarak fiyat istikrarı sağlanmalıdır. Ayarı bozuk paralar tedavülden kaldırılmalı ve narh konusuna önem verilmelidir. Ekonomide üretimde devamlılığı sağlayacak ve olumsuz etkilerden uzak kalabilecek bir üretici sınıf bulunmalıdır. Üretimin önündeki engeller ortadan kaldırılmalı, reâyadan tahsil edilen vergi oranları düşürülmeli ve adil gelir dağılımı sağlanmalıdır. Üretime elverişli topraklar tarımsal üretime açılarak üretim artışları sağlanmalıdır. Ekonomik gücün korunabilmesi için devletin bütün birimlerinde tasarruf tedbirleri uygulanmalıdır. Zeamet ve tımar sahipleri korunarak tımar rejimi güçlendirilmelidir. Ayrıca devlet ve toplumda düzenin yeniden tesis edilebilmesi için İslam Dini'nin prensipleri gözetilmelidir.

Kaynakça

Sayar, A. Güner (1986), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 1. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.

Şerif, Mardin (1985), *Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839–1918)*, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, Ankara.

Lewis, Bernard (1970), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: M. Kırıatlı, Ankara.

Pamuk, Şevket (1993), *100 Soruda Osmanlı -Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Orhonlu, Cengiz (1974), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti - Habeş Eyaleti*, İstanbul.

Öz, Mehmet (1997), *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Akdağ, Mustafa (1995), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celali İsyanları*, Ankara.

Barkan, Ömer (1970), *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri*, *Belleten*, Cilt: XXXIV, s.565–573.

Levend, A. Sırrı (1962), *Siyaset-nâmeler*, *Belleten*, s167–193.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1991), *Lütfi Paşa Asafnâmesi*, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul.

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 36

Mayıs – Haziran 2013

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi

ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN
<http://www.akademikbakis.org>

Defterdar Sarı Mehmet Paşa (1992), *Devlet Adamlarına Öğütler*, Sadeleştiren:
Hüseyin Rağıp Uğural, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Lütfi Paşa (1326), *Asafnâme*, Matbaa-i Amedi, İstanbul.

Koçi Bey (1972), *Koçi Bey Risalesi*, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Milli Eğitim
Basımevi, Birinci Basılış, İstanbul.